

Crkva Sv. Spasa na vrelu Cetine

Prilog tipološkoj analizi

Tomislav MARASOVIĆ

Prof. dr., Fakultet prirodoslovno matematičkih znanosti i odgojnih područja
HR - 21000 Split, Teslina 12

Nakon što je sažeto iznio kronološki pregled povijesnih vrela, istraživanja i restauracije od ranosrednjovjekovnih natpisa do danas, autor iznosi svoj prilog tipološkoj analizi crkve sv. Spasa obrađujući četiri poglavlja:

- Tlocrtni oblik produženog trolista u predromaničkoj je crkvi naslijeđen iz starokršćanskog razdoblja, ali je osebujno izveden.
- Raščlanjenje zidova čine lezene u unutrašnjosti i potpornjaci na vanjštini; predlažu se nove pojedinosti u tumačenju izvorne vanjske raščlambe.
- Oblikovanje "zapadnog korpusa" sa zvonikom na pročelju i "westwerkom" najvažniji je doprinos Sv. Spasa starohrvatskoj arhitekturi, važan i u razmjerima europske predromanike
- Pitanje prvobitnog svodovnog sustava građevine u cjelini (osim pojedinih svodovnih polja koja su jasna) ostaje otvorenim, pa se predlažu daljnja istraživanja na osnovi temeljite analize i dopune arhitektonskog snimka.

Pregled podataka o vrelima, istraživanjima i radovima

Premda se o crkvi Sv. Spasa u Cetini dosad mnogo raspravljalo, među ostalim i na stranicama ovoga časopisa kojemu obilježavamo stotu obljetnicu, ipak su ostali nepoznati odgovori na brojna pitanja, vezana uz tu značajnu građevinu hrvatske predromanike. Još uvijek nije sasvim utvrđen njezin izvorni izgled, u prvom redu zato što crkva još nije podvrgnuta temeljitom arhitektonskom istraživanju, niti objelodanjena u nekom znanstvenom izdanju monografskog obilježja u kojem bi, slijedeći suvremenu metodologiju obradbe graditeljskog nasljeđa, bili uz iscrpne snimke današnjega stanja predočeni i odgovarajući nacrti izvornog izgleda i razvitka.¹

U tematskom svesku Starohrvatske prosvjete o crkvi Sv. Spasa želio bih rasvijetliti barem neka pitanja koja proizlaze iz tipološke analize te građevine a kao poticaj nastavku istraživanja, što je neophodan preduvjet za temeljitu obradbu. Raspravi o tim pitanjima koristit će i kratak pregled podataka o crkvi od najstarijih povijesnih vrela do najnovijih istraživanja i konzervatorskih radova.

Najranije epigrafičko vrelo o crkvi Sv. Spasa je natpis na gredi oltarne ograde, otkriven 1949. godine, koji spominje Krista kao titulara crkve (*AD ONOREM DOM/ini/ N/ostri/ IHU XPI*, te ime i društveni položaj njezina naručitelja, župana - *CGASTICA HUP-PANUS*), a na osnovi ukrasnih osobina datira se u zadnju četvrtinu IX. stoljeća.² Samo naselje *Vrbrika (Verchreca)* prvi se put spominje 1185. godine.³

¹ Prijedlog za jednu takvu metodologiju obradbe dali smo još 1971. godine objavljivanjem monografije J. MARASOVIĆ, - T. MARASOVIĆ, - M. MARASOVIĆ, Crkva Sv. Trojice u Splitu, *Split*, 1971, koja je objelodanjena u tada započetoj, ali nikad nastavljenj ediciji "Dokumentacija graditeljskog nasljeđa". Ista metodologija primijenjena je u monografiji: J. MARASOVIĆ - T. MARASOVIĆ - M. MARASOVIĆ, Crkva Sv. Jurja u Splitu, *Split*, 1996.

Početak XVII. stoljeća Sv. Spas se prvi put spominje u turskim izvorima kao *crkva u Spaskom polju na izvoru rijeke*.⁴

Krajem toga istog stoljeća ona je glavni predmet isprava mletačkih providura D. Dolfina (1696.) i A. Moceniga (1699.) upućenih zapovjedniku Vrlike, kojima se traži zaštita katoličkih vjernika u korištenju crkve i njihova obreda.⁵ O tome svjedoči i pravoslavni episkop N. Milaš.⁶ Početak XVIII. stoljeća ruševine crkve impresionirale su splitskog nadbiskupa Stjepana Cupillija, kako to proizlazi iz njegova izvještaja (1708.) i vizitacije (1709.).⁷

U literaturi se Sv. Spas najranije javlja kod putopisaca XVIII. stoljeća. A. Fortis⁸ 1774. godine spominje crkvu kao ruševinu, a više piše o groblju oko nje i ručku što su mu domaćini priredili, dok I. Lovrić piše o rimskim ostacima u crkvi i navodi tradiciju o sjedištu biskupa.⁹ Skoro stotinu godina poslije, na crkvu ponovno skreće pažnju V. Lago, koji je bez iznošenja argumenata, vezuje uz templarski red, obilježava kao građevinu *baroknog stila* i datira u šire razdoblje 1000.-1400. godine.¹⁰

U arheološku literaturu crkva je ušla 1881. godine s Alačevićevim kratkim opisom i netočnom skicom tlocrta, obilježena kao *mješavina latinskih i bizantskih oblika*, a datirana u *relativno novije doba*.¹¹ Dvije godine poslije, novi opis uz netočne skice fasade, presjeka i tlocrta, gotovo istovjetnog Alačevićevom, donosi i Zlatović,¹² koji, sudeći po *šiljastom svodu* smatra crkvu *starom maticom franjevačkog samostana Cetine* i datira ju u konac srednjega vijeka. Na Zlatovićeve istraživanja nadovezuje se i P. Stanić, koji smatra da je Sv. Spas podignut nad ruševinama starije crkve, a opisuje i njezine pleterne ulomke.¹³

Godine 1891. objelodanio je L. Marun svoj opis crkve, koju označava *hrvatsko-bizantinskom* i datira je u starohrvatsko doba, najkasnije u prvu polovicu XI. stoljeća. Uspoređuje ju sa starohrvatskom crkvom Stupovi u Biskupiji, pa u očekivanju nalaza ostataka stupova u unutrašnjosti, nagoviješta mogućnost trobrodnog prostora.¹⁴ Objavljuje također i najstariju poznatu fotografiju iz 1894. godine, koja je danas dragocjena jer pokazuje sačuvane dijelove zida što ih više nema. Tlocrt objavljen uz Marunov prilog također je netočan u mjerama, proporcijama, a sadrži i neke nepostojeće elemente. Iz njega se, isto kao i iz opisa, razabire da je Marun naslutio izvornu polukružnu apsidu, odnosno izvorni trolisni prezbiterij.¹⁵ Taj je tlocrt ušao u znanstvenu literaturu XX. st. i postao temeljem daljnjih tumačenja sve do sustavnijih istraživanja 1948. godine.

Polazeći od objavljenih podataka istraživača na terenu, M. Vasić je 1922. godine obilježio crkvu Sv. Spasa u svojoj tipskoj klasifikaciji srednjovjekovne umjetnosti u Dalmaciji kao *jednobređnu, zasvedenu baziliku s narteksom i zvonikom*, ustvrdivši da ju se ne može datirati prije druge polovice XI. stoljeća.¹⁶ Na sličan je način nekoliko godina kasnije tu građevinu tipski definirao u skupinu *crkava s jednom ladom, valjkastim svodom i s vanjskim potpornim stupovima*. J. Strzygowski, jedan od vodećih povjesnika umjetnosti svoga doba, obrađujući ju u okviru svog proučavanja spomenika starohrvatskoga razdoblja.¹⁷

U svojoj temeljnoj studiji o starohrvatskom graditeljstvu iz 1930. godine, Lj. Karaman nije mogao mimoći ni crkvu Sv. Spasa,

² Usp. bilješke 24. i 29.

³ *Codex Diplomaticus*, II, 193.

⁴ F. SPAHO, Jedan turski popis Sinja i Vrlike iz 1604. godine, *Acta historico-oeconomica Jugoslaviae*, Zagreb, 12 (1985), str. 109-110.

⁵ A. SOLDO, Sveti Spas u Vrhcima, *Split*, 1990, 54.

⁶ N. MILAŠ, Pravoslavna Dalmacija, *Beograd*, 1989, 185.

⁷ S. KOVAČIĆ, Vijesti iz crkvenih arhiva o Cetinskoj krajini pod Turcima, *Zbornik Cetinske krajine*, Sinj, 4 (1989), 164, b. 101; podaci u Nadbiskupskom arhivu u Splitu, odio stare splitske nadbiskupije, inv. 61, list 17 v.

⁸ A. FORTIS, Viaggio in Dalmazia, I-II, *Venezia*, 1774, hrv. izdanje: Put po Dalmaciji, *Zagreb*, 1984, 187-194.

⁹ I. LOVRIĆ, Osservazioni sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia del signor abate Alberto Fortis, *Venezia*, 1776, hrv. prijevod: I LOVRIĆ, Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa, *Zagreb*, 1894, 23-28.

¹⁰ V. LAGO, Memoria sulla Dalmazia, II, 1870, 256-257.

¹¹ G. ALAČEVIĆ, Escursione a S. Salvatore a Verlica, *Bulletino di arch. e storia dalmata*, *Split*, V (1881), 129-133.

¹² S. ZLATOVIĆ, Stara crkva i grobište u Vrelu Cetine, *Viestnik hr. arheološkog društva (VHAD)*, *Zagreb*, (1883), 102-107.

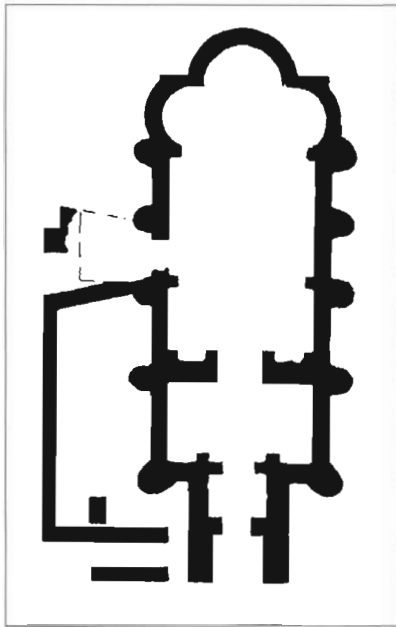
¹³ P. STANIĆ, Srednjovječni spomenici u vrličkoj okolici, *VHAD*, *Zagreb*, XIII, (1891), 9-13.

¹⁴ L. MARUN, Starohrvatsko groblje sa crkvom Sv. Spasa u Cetini, *SHP*, Knin, I (1895), 113 i d.

¹⁵ IBID, 224.

¹⁶ M. VASIĆ, Arhitektura i skulptura u Dalmaciji od početka IX. do početka XV. veka, *Beograd*, 1922, 107-109.

¹⁷ J. STRZYGOWSKI, O razvitku starohrvatske umjetnosti, *Zagreb*, 1927, 41-42.

sl. 1. Tloris crkve Sv. Spasa na vrelo Cetine (S. Gunjača - T. Marasović)

ali joj, začudo, osporava datiranje u predromaničko doba koje su već davno prije bili predložili čak i istraživači amateri, pa je tipski vezuje uz regionalnu hrvatsku varijantu romaničke bazilike.¹⁸ *Taj se starohrvatski tip održaje i kod kasnijeg hrvatskog graditeljstvu u pojednostavljenoj formi, tj. sužen na jedan sami brod, ali s nartek- som, odnosno sa zvonikom usred pročelja* - piše Karaman, a crkva Sv. Spasa bila bi, po njegovu mišljenju, jedan od najkasnijih primjera tog tipa, nastao u kasnom srednjem vijeku!¹⁹ Dopuštajući da bi jezgra ruševine s jakim oblim lezenama poput onih "Na stupovima" u Biskupiji iz XI. stoljeća mogla nastati u doba hrvatskih kraljeva, Karaman spominje i dvokatno predvorje koje *nas podsjeća na srednjovjekovne dvorske crkve u kojima su gospoda prisustvovala svetim obredima odijeljena od puka*, ali ipak na temelju pojedinih elemenata kao što je oštar luk u predvorju zaključuje da *nam je Sveti Spas došao onakav, kakav je bio na izmaku srednjeg vijeka u vrijeme borbene hrvatske feudalne vlastele.*²⁰

Tipaska razmatranja dalmatinske crkvene arhitekture navela su E. Dyggvea da tridesetih godina našega stoljeća u kontekstu proučavanja kontrafora i utjecaja starokršćanskih oblika na starohrvatsko graditeljstvo uključi u svoje studije i crkvu Sv. Spasa, oslanjajući se na netočni Marunov tlocrt.²¹

Novo razdoblje u proučavanju crkve Sv. Spasa vezano je uz djelatnost S. Gunjače, koji je 1948. godine poduzeo u ime Konzervatorskog zavoda Dalmacije nužne konzervatorske radove konsolidacije zidova, a iduće godine u programu rada Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu i iskopavanje u crkvi i na prostoru okolnog groblja.²² Tom je prilikom Gunjača otkrio ostatke ranije naslućene srednje polukružne apsida i nedvojbeno dokazao da je pravokutna apsida rezultat jedne kasnije dogradnje. U svojoj tipskoj definiciji Gunjača je ustvrdio da crkva *svojim tlorisom predstavlja očit prijelaz iz slobodnih centralnih oblika našeg crkvenog graditeljstva u rane kanoničke oblike crkvene bazilikalne arhitekture pa prema tome njen postanak možemo datirati u deseto stoljeće.*²³ U tim iskopavanjima dobiveni su novi podaci o zidovima portala ispred zvonika i temeljima vanjskog stubišta s ogradnim zidom sjeverno od crkve. Kao suradnik S. Gunjače i pod njegovim vodstvom izradio sam tada (1949.) novi snimak tlocrta crkve i šireg područja u kojem su uneseni svi novi elementi i ispravljene ranije netočnosti²⁴ (sl. 1). Istraživanjima S. Gunjače pronađene su i grede oltarne ograde koje otkrivaju ime župana (*Gastica*) kao vjerojatnog donatora, a također potvrđuju i ime titulara (Krista). Tim je nalazom Gunjača ispravio svoje ranije datiranje crkve, te na osnovi epigrafskih osobina predlaže IX. stoljeće kao doba gradnje.

S. Gunjača autor je i idejne rekonstrukcije prvobitnog izgleda crkve Sv. Spasa koja je iskazana maketom, izrađenom prilikom otvaranja nove zgrade Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika 1975. godine. Na osnovi takvih saznanja kraći opis crkve donosi i D. Jelovina.²⁵

U određivanju karolinškog utjecaja na starohrvatsko graditeljstvo dotakao sam se već 1958. godine crkve Sv. Spasa, poglavito zbog njezina zvonika, uklopljenog u crkveno pročelje.²⁶

¹⁸ Lj. KARAMAN, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb, 1930, 71.

¹⁹ IBID.

²⁰ Lj. KARAMAN, Živa starina, Zagreb, 1943, 108.

²¹ E. DYGGVE, Das Anastasiusmausoleum und der altkroatische Kirchenbau, 1939; ISTI, History of Salomitan Christianity, Oslo, 1951.

²² S. GUNJAČA, Radovi na crkvi i groblju Sv. Spasa na vrelo Cetine, Ljetopis JAZU, 1949.; ISTI, Tiniensia archaeologica - historica -topographica, SHP, Zagreb, Ser. III, 6 (1958), 105-164.

²³ IBID.; ISTI, Rezultati arheoloških istraživanja u staroj Vrlici, Slobodna Dalmacija, Split, 1. I. 1948.

²⁴ S. GUNJAČA, o. c., 1949, tabla.

²⁵ D. JELOVINA, Popis i kataloška obrada predmeta u knjizi: Starohrvatska baština, Zagreb, 1976, 113; ISTI, Starohrvatsko kulturno blago, Zagreb, 1989.

Dvadeset godina kasnije (1978.), u tipološkoj klasifikaciji predromaničke arhitekture u Dalmaciji, svrstao sam crkvu u tipsku skupinu jednobrodnih građevina s troapsidnim prezbiterijem, koja se porijeklom naslanja na starokršćanske crkve produženog trikonhnog oblika.²⁷ Tipske aspekte trikonhnog tlocrta na temelju starokršćanskih i ranosrednjovjekovnih primjera raspravila je 1967. god. I. Nikolajević, ističući u tome i mjesto crkve Sv. Spasa u Cetini.²⁸

Petriciolijeva proučavanja crkve Sv. Spasa urodila su dvama značajnim priložima. Jedan se odnosi na određenje vremena nastanka do kojeg je autor došao usporedbom ukrasa greda oltarne ograde s istovjetnom skulptorskom obradom oltarnih ograda iz Šopota i Ždrapnja, koje nose ime hrvatskoga kneza Branimira, pa ih valja datirati u zadnju četvrtinu IX. stoljeća.²⁹ Drugi je prilog rasprava o kontraforima u kojima, kao osebujnoj pojavi, I. Petricioli vidi doprinos naše ranosrednjovjekovne arhitekture europskoj predromanici.³⁰

Istim se problemom kontrafora bavio i Z. Gunjača, koji se osvrće i na tlocrt, upozoravajući na tradicionalne oblike trikonhalne crkve i kasnoantičke građevne tradicije i na razlike koje se javljaju u starohrvatskoj varijanti toga tipa, a raspravlja i o drugim osobinama crkve Sv. Spasa kao što su gljivasti otvori i način gradnje.³¹

Na moguće podrijetlo crkve Sv. Spasa iz kasnoantičkog doba skreće pozornost Ž. Rapanić, navodeći kao mogućnost da je ta crkva, isto kao i tipski slična građevina na Lopuškoj glavici u Biskupiji preuređena u Branimirovo doba gradnjom zvonika i kontrafora.³²

U kontekstu karolinškog utjecaja o crkvi je pisao V. Goss (Gvozdanović) koji Sv. Spas svrstava u skupinu tzv. *kraljevske predromanike*, povezane prvenstveno osebujnim zaobljenim kontraforima.³³ U njegovu pregledu starohrvatske arhitekture isti se autor dotakao problema *westwerka*, ustvrdivši kako se crkva Sv. Spasa uklapa u obje glavne teorije o postanku toga znakovitog elementa karolinške arhitekture, koji je objašnjava vladarskom ložom ispred glavnoga broda, isto kao i kultom Sv. Spasitelja.³⁴ Smatrajući tu crkvu prijelaznim oblikom između tradicionalne predromaničke arhitekture i razvijenih zgrada *kraljevske skupine*, Goss datira crkvu oko godine 900.³⁵

Crkvu Sv. Spasa proučavao je i M. Jurković u okviru svoje studije o *westwerku* na istočnom Jadranu,³⁶ te u kronološkoj klasifikaciji hrvatske predromanike.³⁷ Specifičnost arhitektonsko-liturgičkog oblikovanja zapadnog korpusa u starohrvatskim crkvama autor je nazvao *reduciranim (atrofiranim) westwerkom*. Ustvrdivši analogije predromaničke bazilike u Petersburgu kraj Fulde (gdje je boravio Saksonac Gottschalk) s bazilikom na Crkvini, dao je naslutiti put i način na koji je *westwerk* iz karolinških prototipova dospio u starohrvatsku arhitekturu.³⁸

Problem *westwerka* nastavio sam istraživati u svojim novijim radovima u kojima sam nastojao naglasiti ključnu ulogu upravo crkve Sv. Spasa za proučavanje zapadnog korpusa u hrvatskoj predromanici.³⁹

Usporedno s proučavanjima poduzeta su i arhitektonska

sl. 2. Maketa crkve Sv. Spasa na vrelu Cetine u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika, pretpostavljeno izvorno stanje

²⁶ T. MARASOVIĆ, Carolingian influence in the Early Medieval architecture of Dalmatia, *Actes du 19e Congres d'histoire de l'art, Paris, 1958*, 117-121.

²⁷ T. MARASOVIĆ, Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji, *Split, 1978*, str. 57-61; ISTI, Graditeljstvo na tlu Hrvatske u ranom srednjem vijeku, *Rani srednji vijek, Beograd-Zagreb-Mostar, 1986*, 28.

²⁸ I. NIKOLAJEVIĆ, Beleške o nekim problemima ranohrišćanske arhitekture u Bosni i Hercegovini, *Zbornik radova Vizantološkog instituta, Beograd, 10 (1967)*, 94 i d., tabla.

²⁹ I. PETRICIOLI, Oko datiranja umjetničkih spomenika ranoga srednjeg vijeka, *Gunjačin zbornik, Zagreb, 1980*, 114-115.

³⁰ I. PETRICIOLI, Prilog diskusiji o starohrvatskim crkvama s oblim kontraforima, *HAD-a, Split, 8(1984)*

³¹ Z. GUNJAČA, O pojavi elemenata kasnoantičke graditeljske tradicije na nekim ranosrednjovjekovnim sakralnim objektima, *Izdanja HAD-a, Split, 8(1984)*

³² Ž. RAPANIĆ, Predromaničko doba u Dalmaciji, *Split, 1987*, 171-172.

³³ V. GVOZDANOVIĆ, Značaj starohrvatske arhitekture za opću povijest europske predromanike, *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture, Split, 1978*, 131-148.

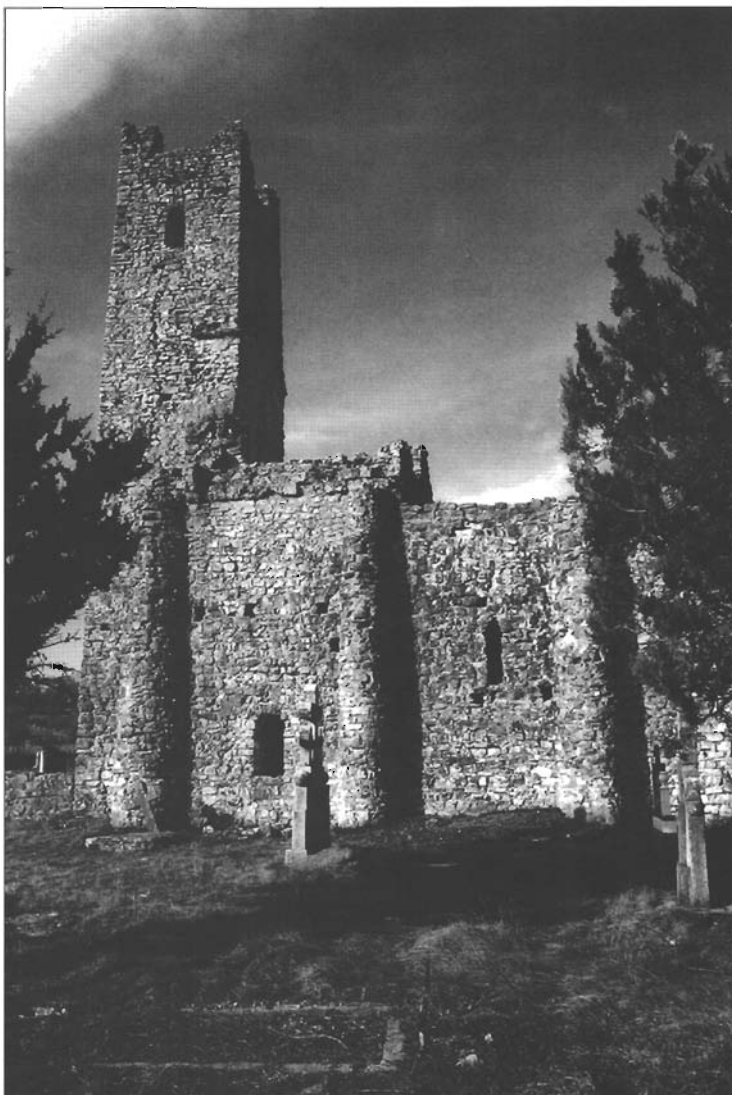
³⁴ V. GOSS, Early Croatian Architecture, A study of the Pre-Romanesque. *London, 1987*, 78-80.

³⁵ IBID., katalog, 152.

³⁶ M. JURKOVIĆ, Crkve s westwerkom na istočnom Jadranu, *Prilozi povj.umj.Dalm., Split, 26 (1986-1987)*, 61.

³⁷ M. JURKOVIĆ, Iz hrvatske spomeničke baštine od 9. do 11. stoljeća, od ninske biskupije do katedrale hrvatskog biskupa, u knjizi: *Od Nina do Knina, Zagreb, 1992*, 33, 88-91.

³⁸ M. JURKOVIĆ, o. c., 1986.

sl. 3. Crkva Sv. Spasa na vrelu
Cetine, pogled s juga

snimanja crkve. Snimak Instituta za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu (D. Tenšek) korišten je u pripremi Znanstvenog skupa: *Starohrvatska spomenička baština, radanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*⁴⁰ (1992.) i za prigodnu izložbu koja je priređena tim povodom, a na kojoj su bili izloženi snimci crkve Sv. Spasa. Zavod za fotogrametriju Geodetskog fakulteta u Zagrebu izradio je novi fotogrametrijski snimak koji je u Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika u Splitu dopunjen ucrtavanjem strukture zida (A. Gamulin).

Zahvaljujući spomenutoj konzervaciji iz 1948. god. crkva Sv. Spasa nije propadala u zadnjih pedeset godina, ali je u posljednje vrijeme ipak doživjela degradaciju, potaknutu političkim motivima. Već šezdesetih i sedamdesetih godina zaoštren je stari problem vjerske i nacionalne netrpeljivosti prema posjetiteljima starohrvatske crkve i prema službi zaštite, a to je potaklo i reagiranja stručnih krugova⁴¹ u traženju civiliziranog odnosa prema spomeniku kulture, što je, međutim, kod mjesnih vlasti ostalo bez rezultata. Godine 1983. otučen je na zidu srednje apside ulomak ukrašen pleterom s namjerom da se na taj način ukloni dokaz starohrvatskog porijekla crkve. Taj je problem najopširnije obradio 1990. godine J. Soldo u svojoj brošuri u kojoj se osvrće i na povijest istraživanja, te na znanstvenu i stručnu obradbu crkve.⁴²

³⁹ T. MARASOVIĆ, Westwerk u hrvatskoj predromani, *Starohrvatska spomenička baština, radanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža, sažeci, Zagreb, 1992*; ISTI, Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji, *Split, 1994*, 193-210; ISTI, Le "corps occidental" carolingien sur les églises préromanes paléocroates en Dalmatie, *Orbis romanus christianusque (Zbornik N.Duvala), Paris, 1995*, 277-296.

⁴⁰ *Od Nina do Knina*, o. c., 1992.

⁴¹ O tome J. SOLDO: o. c., 1990, 54-79.

⁴² IBID.

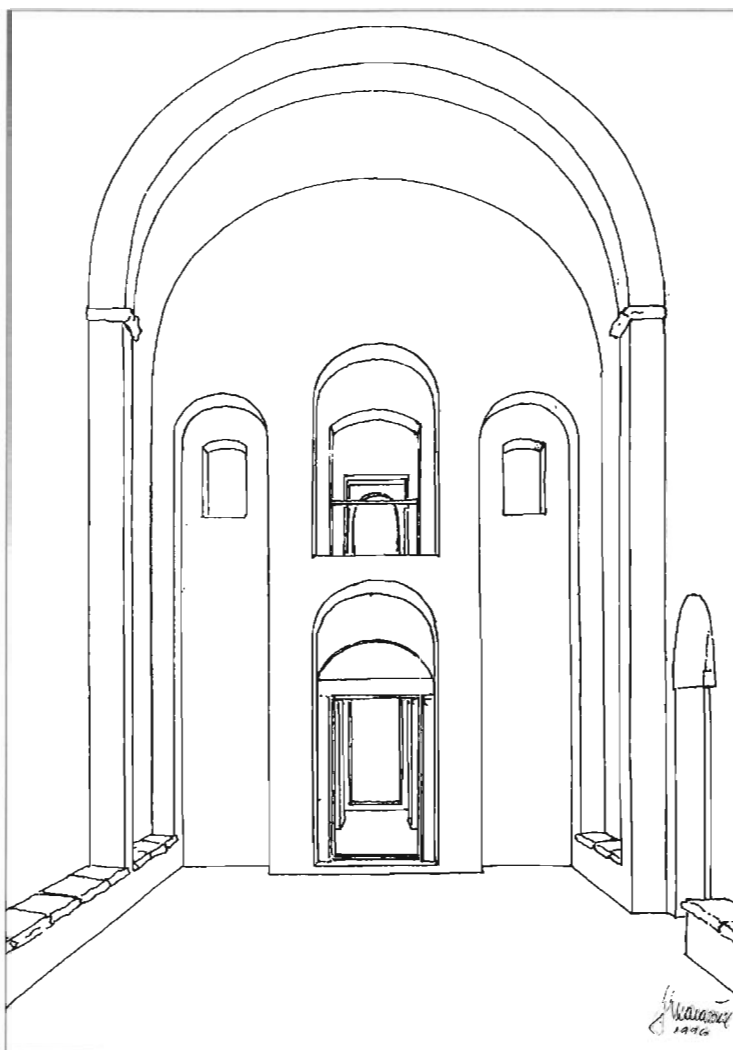
sl. 4. Unutrašnjost crkve Sv. Spasa, pogled prema westwerku

Unatoč takvoj vrsti obezvrjeđenja u novije doba, prkoseći rušilačkoj moći vremena punih jedanaest stoljeća, crkva Sv. Spasa nadživjela je i petogodišnju okupaciju tijekom domovinskoga rata (1990. - 1995.). Trag toga razdoblja ostao je u maloj knjižici autora Đ. Mišine,⁴³ u kojoj se neznanstvenim pristupom pokušava datirati ranosrednjovjekovna građevina u doba kralja Tvrtka krajem XIV. stoljeća. Knjižica sadrži opis i idejni prijedlog obnove crkve, što ga je 1994. god. izradio I. Protić,⁴⁴ prema kojem bi se, uz obnovu bačvastog svoda, sagradila nad prezbiterijem kupola pseudobizantskog izgleda i polukupola nad predbrodom, prislonjena uz zvonik. Oslobođenjem Cetine 1995. godine uklonjena je opasnost jednog takvog nagrđivanja sačuvanih ostataka predromaničke crkve, te stvoreni uvjeti za nastavak istraživanja i znanstvene obradbe.

Dosadašnjim proučavanjima, naročito Gunjačinim terenskim istraživanjima i Petriciolijevom kronološkom analizom, riješena su dva ključna pitanja: utvrđena je arhitektura crkve u izvornom razdoblju s najvažnijim dijelom kamenog namještaja, te određeno vrijeme njezina nastanka u zadnjoj četvrtini IX. stoljeća. Preostaje, međutim, da se odgovori i na neka druga važna pitanja o crkvi Sv. Spasa, od kojih se najvažnijim čine ona vezana uz

⁴³ V. MIŠINA, Sveti Spasa u Cetini, Beograd-Knin, 1994.

⁴⁴ O. c. 52-56 s nacrtima.

sl. 5. Unutrašnjost crkve Sv Spasa, pretpostavljeni izgled westwerka (prema J. Marasoviću)

problem tlocrtnog *oblika produženog trolista*, raščlanjenja zidova, interpretacije *westwerka*, te idejne rekonstrukcije prvobitna svodovnog sustava.

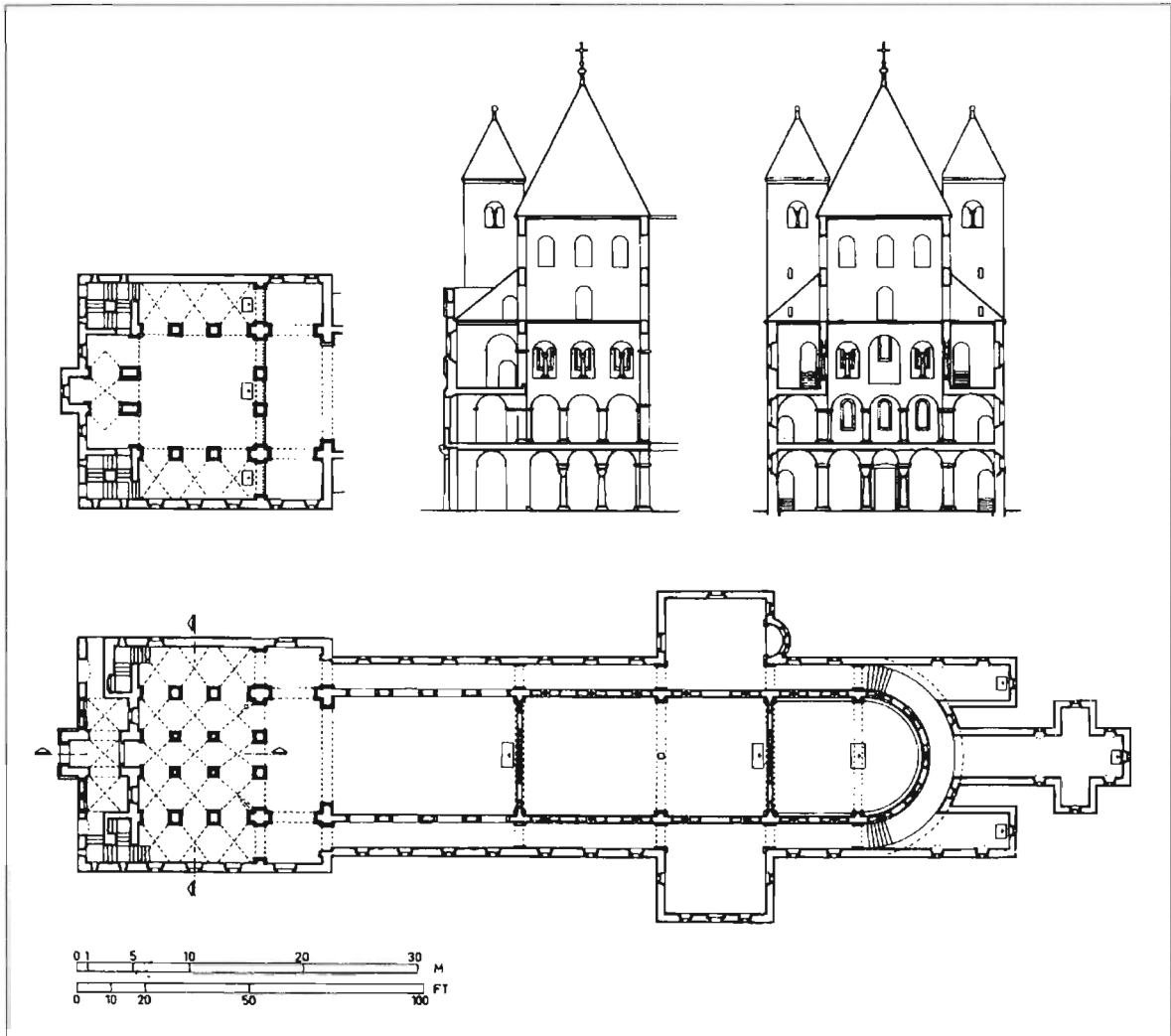
Produženi trolist

Produženi je trolist uobičajeni tlocrtni oblik kasnoantičke i srednjovjekovne arhitekture koji se javlja u starokršćanskom razdoblju, ali i u visokom i kasnom srednjem vijeku, kao što pokazuju neke vrlo poznate crkve romanike (Sv. Marija na Kapitolu u Kölnu) ili kasne gotike (Firentinska katedrala S. Maria del Fiore).

U pregledu dosadašnje literature već sam spomenuo da su pojedini istraživači isticali srodnost crkve Sv. Spasa sa starokršćanskim primjerima građevina kojima tlocrt obilježava produženi trolist. E. Dyggve je u svojoj usporednoj analizi uzeo dvije crkve toga tipa: onu u Bilicama i Sv. Martina u Pidrzi kao primjere kojima je želio dokazati u kojoj su se mjeri starohrvatski oblici oslanjali na starokršćanske prototipove.⁴⁵ Pri tome je temeljio svoj zaključak na dotadašnjim saznanjima, prema kojima bi crkva Sv. Martina u Pidrzi pripadala predromaničkom dobu. Novija su istraživanja, međutim, pokazala da je i crkva u Pidrzi starokršćanska građevina koja se, pogotovu nakon nedavne restauracije, pokazala izvrsno sačuvanom,⁴⁶ pa uz crkvu u Bilicama predstavlja prikladan primjer za usporedbu s predromaničkim oblikom produženog trolista. Komparativna proučava-

⁴⁵ E. DYGGVE, o. c., 1939.

⁴⁶ P. VEŽIĆ, Starokršćanska arhitektura na zadarskom području, *Godišnjak zaštite spomenika kulture, Zagreb, 12 (1986)*; N. JAKŠIĆ, La survivance des édifices paléochrétiens dans les terres de la Principauté Croate, *Hortus artium medievalium, Zagreb, 1 (1995)*, 36. Tijekom okupacije 1991. - 1995. crkva je znatno oštećena.

nja starokršćanskih trolista nastavila je I. Nikolajević,⁴⁷ a potom i Z. Gunjača koji razlike između starokršćanskih i predromaničkih oblika prvenstveno vidi u položaju prezbiterija. Dok je, naime, u pojedinim starokršćanskim primjerima (Bilice, Tepljuh) prezbiterij ograničen samo na prostor ispred središnje apside, dotle u crkvi Sv. Spasa položaj oltarne ograde na pilonima ispred bočnih apside pokazuje da je cijeli trikonhalni prostor uključen u prezbiterij.⁴⁸ Petricioli u kontraforima prepoznaje starohrvatsku specifičnost, s vidljivim utjecajima karolinške arhitekture.⁴⁹

Osnovne razlike između starokršćanskog prototipa i crkve Sv. Spasa dolaze do izražaja u samom obliku trolista, u raščlanjenju unutrašnjih i vanjskih zidnih površina, u pridodanom zapadnom korpusu, te u svodovnom rješenju.

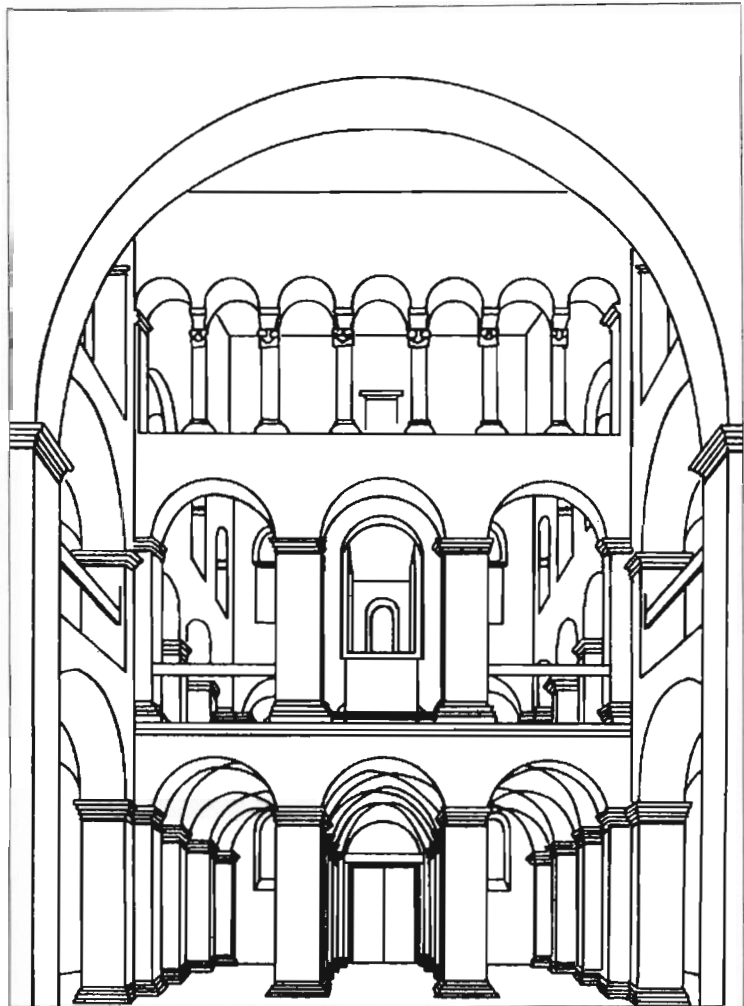
Nasuprot "klasičnom" trolistu starokršćanskih prototipova s prezbiterijem oblikovanim središnjom apsidom i dvama bočnim apsidama kojima je os okomita na glavnu uzdužnu os crkve, *prezbiterij crkve Sv. Spasa čini polovica šesterolista*. Tako oblikovani produženi trolist ipak nije sasvim slobodan, jer je u prezbiteriju naglašen i pravokutni tlocrt s ravnim istočnim zidom iz kojeg izlazi središnja apside (sl. 1). Iz istog su razloga dvije bočne apside jedva vidljive na vanjštini, pa trikonhalni prezbiterij u ovom slučaju dolazi do izražaja samo u unutrašnjosti. Ravni istočni zid očituje se i u crkvi na Lopuškoj glavici u Biskupiji, kojoj međutim trolis-

sl. 6. Opatijska crkva u Corvey-u, tloris i presjeci pretpostavljenog izvornog izgleda westwerka

⁴⁷ I. NIKOLAJEVIĆ, o. c., 1967.

⁴⁸ Z. GUNJAČA, o. c., 1984.

⁴⁹ I. PETRICIOLI, o. c., 1984; IS'I, Od Donata do Radovana, *Split*, 1990, 44-45.

sl. 7. Westwerk u opatijskoj crkvi u Corveyu (idejna rekonstrukcija Rave)

ni prezbiterij slijedi starokršćanske primjere, osim u slučaju južne apside, gdje je umjesto polukružne konhe pravokutna niša.⁵⁰ U odnosu na crkvu u Lopuškoj glavici koja se na osnovi komparativne analize ukrasa datira u Trpimirovo doba iz sredine IX. stoljeća, pa je, prema tome, nešto ranija od crkve u Cetini,⁵¹ u Sv. Spasu javlja se novi koncept koji za prezbiterij koristi polovicu šesterokonhnog prostora na isti način na koji je podjela centralnog prostora ostvarena u karakterističnom predromaničkom tipu šesterolista.⁵² Takve izrazito predromaničke posebnosti crkve Sv. Spasa ne idu u prilog pretpostavci o prvobitnoj starokršćanskoj jezgri koja bi bila pregrađena u starohrvatsko doba, o čemu na samoj građevini nisu dosad zapaženi nikakvi tragovi. U dosadašnjem proučavanju crkve nisu, naime, primijećene nikakve naknadne faze ili dodaci koji bi upućivali na zaključak da je prvobitni prostor produženog trolista iz starokršćanskog doba naknadno dograđen u predromanici, jer osim dodatka pravokutne apside, koja potječe iz kasnog srednjeg vijeka, nisu zasad uočene druge pregradnje. To, međutim, ne znači da nastavak detaljnih istraživanja neće dovesti i do nekih spoznaja o razvitku crkve u okviru samog predromaničkog razdoblja, što nam u ovom trenutku nije poznato.

Raspored lezena na unutarnjem licu bočnih zidova u crkvi Sv. Spasa ne slijedi dosad poznate starokršćanske primjere. U starokršćanskoj crkvi Sv. Martina u Pidrrazi koja je jedina u svo-

⁵⁰ Ne treba, međutim, isključiti mogućnost da bi revizija istraživanja i arhitektonskog snimka pokazala i drukčiji prvobitni oblik u tom detalju crkve na Lopuškoj glavici.

⁵¹ I. PETRICIOLI, o. c.

⁵² T. MARASOVIĆ, Šesteroapsidni tip u arhitekturi ranog srednjeg vijeka u Dalmaciji, *doktorska disertacija (neobjavljena)*, Zagreb, 1958; J. MARASOVIĆ, - T. MARASOVIĆ - M. MARASOVIĆ, Crkva Sv. Trojice u Splitu, *Split*, 1971; T. MARASOVIĆ, o. c., 1978.

Raščlamba zidova

joj tipskoj skupini sačuvana do krova, raspored lezena jasno odaje pravilnu podjelu unutrašnjeg prostora na tri jednaka dijela od kojih istočni pripada trikonhnom prezbitერიju, a ostala dva njegovu zapadnom produženju. Sličan raspored pokazuju i drugi starokršćanski primjeri koji su nam poznati samo po tlocrtu.

Dok je relativno mali prostor predromaničke crkve u Lopuškoj glavici bio, sudeći prema tlocrtu skromno sačuvanih ostataka, bez unutrašnje podjele, raščlamba unutrašnjosti crkve Sv. Spasa pokazuje podjelu na tri nejednaka dijela. Istočni dio je sam prezbitერიj, oblikovan trima apsidama, koje, kako je već rečeno, odgovaraju polovici idealnog šesterolista. Par lezena uz bočne zidove, zajedno s lezenama koje označavaju trikonhni prezbitერიj, omeđuju srednji, četvrtasti prostor koji je mogao imati stanovitog odraza i u svodovnom sustavu. Preostali zapadni prostor broda, pravokutna je tlocrta.

Razlike između starokršćanskog i predromaničkog tipa crkava *produženog trolista* pokazuju se znatno većima kad se usporede s vanjskom raščlambom zidova. Starokršćanski primjeri koje zbog stupnja sačuvanosti najbolje predstavlja crkva Sv. Martina u Pridrazi slijede uobičajenu artikulaciju vanjskih zidnih površina plitkim lezenama u pravilnim razmacima od zapadnog pročelja do prezbitერიja. Ista raščlamba prati i apside na kojima su susjedne lezene spojene lukovima, oblikujući znakovite plitke niše.

Vanjsku raščlambu na crkvi Sv. Spasa čine potpornjaci (kontrafori) znakovitih zaobljenih bridova koji su svojstveni većem broju starohrvatskih predromaničkih crkava, smještenih oko središta stare hrvatske države. Oni su stoga postali i prepoznatljivi element brojnih građevina koje je Gvozdanović (Goss) nazvao *kraljevskom predromanikom*.⁵³ Kao crkva s najbolje sačuvanim zaobljenim kontraforima u predromaničkom graditeljstvu Hrvatske, Sv. Spas u Cetini postao je ključnim primjerom i pri razmatranju tog pitanja u historiografiji naše ranosrednjovjekovne umjetnosti. Istaknuto je značenje i posebnost takvog načina podupiranja svodova, isto kao i analogije s nekim drugim crkvama iz ranoga srednjeg vijeka (npr. Myrelaion u Carigradu).⁵⁴

U dosadašnjem tumačenju izvornog izgleda crkve Sv. Spasa kontrafori su predočeni kao međusobno nepovezani vertikalni elementi koji, postavljeni u određenom ritmu, podupiru vanjske zidove. Tako su predočeni i u idejnoj rekonstrukciji izvornog izgleda crkve na maketi u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu (sl. 2).

Zbog pomanjkanja detaljne arhitektonske obradbe crkve nije, međutim, uočeno da su ti kontrafori pri vrhu vezani istaknutim zidom koji predstavlja stanovitu vrstu potkrovnog vijenca. Pažljivim promatranjem gornjeg završetka kontrafora, naročito na južnom pročelju, može se zapaziti vrh zida koji je pod samim krovom jednim horizontalnim istakom duž cijele fasade zatvarao kompoziciju vertikalnih potpornjaka (sl. 3). Antičko podrijetlo tih konstrukcijskih elemenata kojima se ne može osporiti i određeni ukrasni učinak sada se znatno jasnije očituje. Vanjska artikulacija antičkih zidova, bilo da je riječ o prislonjenim stupovima, bilo o polustupovima na pseudoperipterskim hramovima, obično je pri

⁵³ V. GVOZDANOVIĆ, o. c., 1978; ISTI, o. c., 1987.

⁵⁴ I. PETRICIOLI, o. c., 1984.; Z. GU NJAČA, o. c., 1984.

vrhu određena nekim vijencem. Na taj se način i raščlamba zidova kontraforima kompozicijski usklađuje s drugim tipom koji obilježavaju plitke lezene ili niše, a koji je znatno više prisutan i u starokršćanskom i u predromaničkom razdoblju.

Dyggveova teza o presudnom utjecaju Mauzoleja Sv. Staša na Marusincu u Solinu na starohrvatske crkve vanjskih raščlanjenih zidova⁵⁵ sada se ponešto revidira, ako se ostane pri idejnoj rekonstrukciji tog Mauzoleja s potpornjacima kako ih je predočio Dyggve.⁵⁶ Iz tog razloga valja Dyggveovu shematsku klasifikaciju raščlambe vanjskih zidova nadopuniti primjerom koji pokazuje crkva Sv. Spasa u Cetini, a vjerojatno i druge starohrvatske crkve istog tipa vanjskih potpornjaka.

Zapadni korpus

Najvažnija posebnost kojom se crkva Sv. Spasa odvajava od starokršćanskog prototipa građevina s tlocrtom *produženog trolista* je oblikovanje zapadnog korpusa crkve s dvama znakovitim naglascima: zvonikom na samom pročelju i *west-ferkom* u predvorju crkvenog broda.

Zvonik

Višestruko je značenje zvonika crkve Sv. Spasa. Na tom se primjeru, kao najstarijem sačuvanom, određuje kronologija zvonika u srednjovjekovnom graditeljstvu u Hrvatskoj. Njegov položaj na samom zapadnom pročelju najbolje oslikava karakterističnu tipsku skupinu zvonika u starohrvatskoj crkvenoj arhitekturi, a stupanj njegove sačuvanosti, za razliku od mnogih drugih crkava kojima se danas razaznaju samo temeljni ostaci, omogućava cjelovito poznavanje i samoga oblika.

U predromaničkom graditeljstvu Dalmacije desetak je crkava sačuvalo ostatke zvonika, no među njima samo je na crkvi Sv. Spasa u Cetini (a donekle i u crkvi Sv. Lovre u Zadru) zvonik danas sačuvan skoro do krova. Te crkve (ne računajući adaptirane građevine) pripadaju različitim tipskim skupinama: centralnim oblicima te jednobrodnim i trobrodним bazilikama.

Svima njima zajednički je smještaj zvonika na samom zapadnom pročelju (s kojim je srastao, zatim položaj u osi crkve, te četvrtasti (ili gotovo četvrtasti) tlocrt. Zahvaljujući crkvi Sv. Spasa u Cetini pouzdano znamo da sve tako opisane konstrukcije na zapadnom pročelju predstavljaju osnove zvonika.

Prije skoro četiri desetljeća upozorio sam na posebnost takva oblikovanja zapadnog korpusa crkve s jednim zvonikom na pročelju i označio to karolinškim utjecajem.⁵⁷ Razrađujući kasnije taj problem istaknuo sam značenje vrlo rane pojave zvonika na tlu Hrvatske u okviru ranosrednjovjekovnog graditeljstva zapadne Europe, nakon što su se prvi znakovi takve pojave bili javili u sirijskoj arhitekturi starokršćanskog razdoblja.⁵⁸ Arhitektura kršćanskoga Istoka nije dalje razvijala takvo oblikovanje zapadnog korpusa crkve, za razliku od predromaničke arhitekture na Zapadu, gdje se geneza te pojave nalazi u kasnoantičkoj carskoj arhitekturi.⁵⁹

Do šire pojave zvonika i tornjeva dolazi, međutim, tek u karolinškom razdoblju. Najpoznatiji su primjeri Palatinska kapela (794.-802.), gdje se na zapadnom pročelju nalazio toranj, pa

⁵⁵ E. DYGGVE, o. c., 1939.

⁵⁶ IBID.

⁵⁷ T. MARASOVIĆ, o. c., 1958.

⁵⁸ T. MARASOVIĆ, Zvonici u graditeljstvu ranog srednjeg vijeka u Dalmaciji, Split, *Adrias*, 1 (1987), 197-206.

⁵⁹ B. SMITH, *Architectural Symbolism of Imperial Rome and the Middle Ages*, Princeton, 1956, 79.

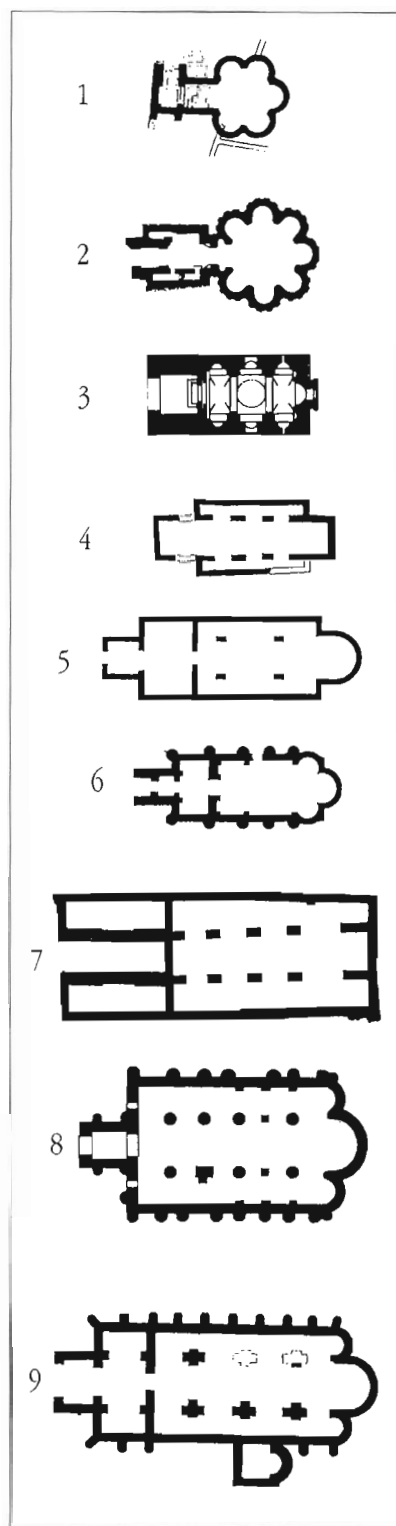
opatijska crkva Saint-Riquier u Centuli (790. - 799.) (sl. 9) kojoj je par pročelnih zvonika poznat zahvaljujući starim crtežima, te opatijska crkva u Corveyu (822.-844., predbrod 873. - 885.) (sl. 6) na kojoj i danas stoji restaurirani par fasadnih zvonika.⁶⁰ Iz takvih karolinških prototipova, na kojima je *okcidentalizacija* (tj. arhitektonsko naglašavanje zapadnog korpusa prema Corbozu)⁶¹ uvjetovana, po tumačenju C. Heitza, krupnim promjenama u liturgiji,⁶² razvija se tijekom X. i XI. stoljeće, uz ostale zapadnoeuropske posebnosti kao što je i zapadna apsida, znakoviti tip kasnijih predromaničkih i ranoromaničkih crkava s parom pročelnih zvonika.

U takvoj tipologiji *zapadnog korpusa* crkva Sv. Spasa ima posebno značenje kao najbolje sačuvani primjer starohrvatskog tipa koji obilježava pojava *jednog zvonika pravokutne osnove, postavljenog u uzdužnoj osi crkve.*

Iz usporednog pregleda tlocrta predromaničkih crkava u Dalmaciji kojima su sačuvani ostaci ili podaci o zvoniku proizlazi da je zvonik gotovo četvrtasta tlocrta, vezan uz zapadno pročelje i postavljen u uzdužnoj osi crkve, *regionalna posebnost starohrvatskog graditeljstva* koju susrećemo u različitim tipovima.⁶³ Zvonik među rotundama nad zapadnim pročeljem imale su peterokonhna Stomorica u Zadru ili osmerokonhna crkva u Ošlju. Uzdužne crkve s pročelnim zvonikom također pripadaju različitim tipovima: crkvama produžena trolista (Sv. Spas u Cetini), trobrod-nim bazilikama (Sv. Marta u Bijaćima, katedrala u Biogradu na moru, Sv. Cecilija i Sv. Marija u Biskupiji), uključujući i one iz ranijeg razdoblja kojima je u predromaničko doba dograđen zapadni korpus (Žažvić), jednobrodnom južnodalmatinskom kupolnom tipu (Sv. Mihajlo u Stonu), te trobrod-nim crkvama s kupolom (Sv. Stjepan u Solinu). Za dvije trobrodne crkve dalmatinske predromanike, Sv. Stjepana u Solinu i Sv. Mariju, tlocrtni ostaci dopuštaju i moguće tumačenje pročelja s dva zvonika, što bi bilo i shvatljivo s obzirom na zapadnoeuropski (franački) utjecaj na graditeljstvo Dalmacije starohrvatskoga doba. No i s takvim tumačenjem ostaje zaključak da je tip crkava s jednim zvonikom na pročelju morfološka specifičnost starohrvatske arhitekture u Dalmaciji, a crkva Sv. Spasa ključni primjer tog tipa ne samo u okviru hrvatske nego i europske predromanike, upravo kao predstavnik osebujne regionalne skupine crkvene arhitekture.

Crkva Sv. Spasa važna je i za poznavanje oblika predromaničkog zvonika. Masivno i zatvoreno arhitektonsko tijelo rastvoreno je ulazom u prizemlju i na prvom katu, manjim prozorom u drugom i na svim stranama trećega kata, te s dvojnimi prozorom (biforom) na svim stranama četvrtoga kata ispod četverostrešnog krova koji nije sačuvan. Svod nad prostorom prvoga kata nameće pitanje prvobitne komunikacije s potkrovnim biforom.

Vremenski i tipski najbliži mu je primjer izvrsno sačuvani zvonik crkve Sv. Teodora (Gospe od Zvonika) kraja XI. st. kojemu je zatvorena masa tek nešto raščlanjena nišom, što vertikalno uokviruje sve otvore, te nizom manjih konzolica pod krovom, postavljenih na mjestu gdje se u romaničkoj arhitekturi nalazi dekorativni friz arkada. Daljnji stupanj u rastvaranju zidova pokazuje sačuvani crtež porušenog zvonika Krstionice Sv. Ivana

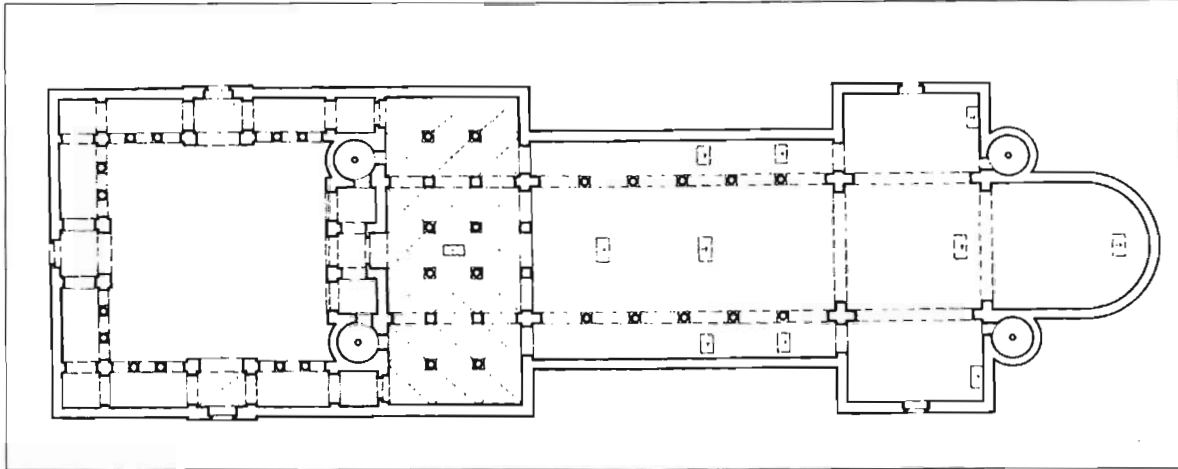

⁶⁰ Datiranje prema, A. CORBOZ, Haut Moyen Age, *Fribourg*, 1970, 186-187.

⁶¹ O. c., 131.

⁶² C. HEITZ, Recherches sur les rapports entre architecture et liturgie a l'époque carolingienne, *Paris*, 1963; Isti je autor nedavno objavio i u nas svoju studiju o tom problemu, *Architecture et liturgie en France de l'époque carolingienne a l'an Mil*, *Hortus artium medievalium*, *Zagreb*, 1995, 57-73.

⁶³ T. MARASOVIĆ, Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji, *Split*, 1994, 197.

sl. 9. Opatijska crkva u Centuli, pretpostavljeni izvorni tloris (prema A. Corbozu)

Westwerk

sl. 8. Usporedni tlorisi predromaničkih crkava u Dalmaciji sa zvonikom na zapadnom pročelju:
 1. Sv. Marija u Zadru, 2. Ošlje,
 3. Sv. Mibajlo, 4. Sv. Marta u Bijacima, 5. crkva u Žažviću,
 6. Sv. Spas u Cetini, 7. Crkvina u Biskupiji, 8. Katedrala u Biogradu n/m, 9. Sv. Cecilija u Biskupiji

u Splitu (koji poznajemo po preciznom Cassasovom crtežu iz 1782.), gdje se bifore ponavljaju na trima katovima.⁶⁴

Najznačajnija liturgičko-arhitektonska inovacija karolinškog crkvenog graditeljstva, nazvana *westwerk*, u predromaničkoj se arhitekturi Dalmacije jasno prepoznaje u dvjema crkvama: Sv. Spasu u Cetini i Sv. Lovri u Zadru, a zahvaljujući njima i u većem broju ruševina crkava koje prepoznajemo. Premda su ostaci *westwerka* u zadarskoj crkvi Sv. Lovre sačuvani, crkva Sv. Spasa i za ovaj je slučaj zanimljivija jer sadrži neke oblike koji mogu imati šire značenje.

U historiografiji graditeljstva *westwerk* se dvojako objašnjava. Po prvom je tumačenju dvokatni prostor smješten neposredno zapadno ispred crkvenog broda (u arhitektonskoj terminologiji ponegdje nazvan *predbrodom*, da bi se izbjegao za rani srednji vijek neprimjereni termin "narteks") služio vladaru ili nekom drugom dužnosniku da iz svoje ekskluzivne odaje poput privatne lože na katu prati bogoslužje u prezbiteriju na suprotnom, istočnom kraju crkve.⁶⁵ Po drugom je tumačenju pojava *westwerka* vezana uz kult Spasitelja koji se štuje u oba prostora predbroda, u prizemlju (u tzv. "kripti") i u loži na gornjem katu.⁶⁶

V. Goss je dobro uočio da starohrvatski Sv. Spas u Cetini potvrđuje obje teze.⁶⁷ S nedvojbenim elementima *westwerka*, a posvećenu Sv. Spasitelju, što proizlazi iz tradicionalnoga imena i iz podatka u natpisu, crkvu u Cetini valja priključiti dugom popisu građevina u zapadnoj Europi koje su posvećene istom titularu.⁶⁸

Posebno značenje Sv. Spasa u Cetini valja, međutim, tražiti u činjenici što revalorizira i prvu tezu o *vladarskoj crkvi*, kako to proizlazi iz nekoliko njezinih osobitosti:

1. Ulogu Sv. Spasa kao crkve područnog vladara, tj. dužnosnika visokog ranga (župana) potvrđuje natpis na oltarnoj pregradi koji spominje da je *Gastica huppanus* sagradio crkvu za spas duše svoje, majke mu Nemire i sinova. Iz toga slijedi sasvim logičan zaključak da je u toj crkvi, prisustvujući službi Božjoj, obavljao i dužnost kršćanskog vjernika.

2. Predbrod u crkvi Sv. Spasa potpuno odgovara onome što u karolinškoj arhitekturi određuje *westwerk*. U njegovu donjem prostoru ostali su sačuvani ostaci ili tragovi svodova koji su nosili gornji kat. Premda je taj gornji prostor manje sačuvan, ostala su na

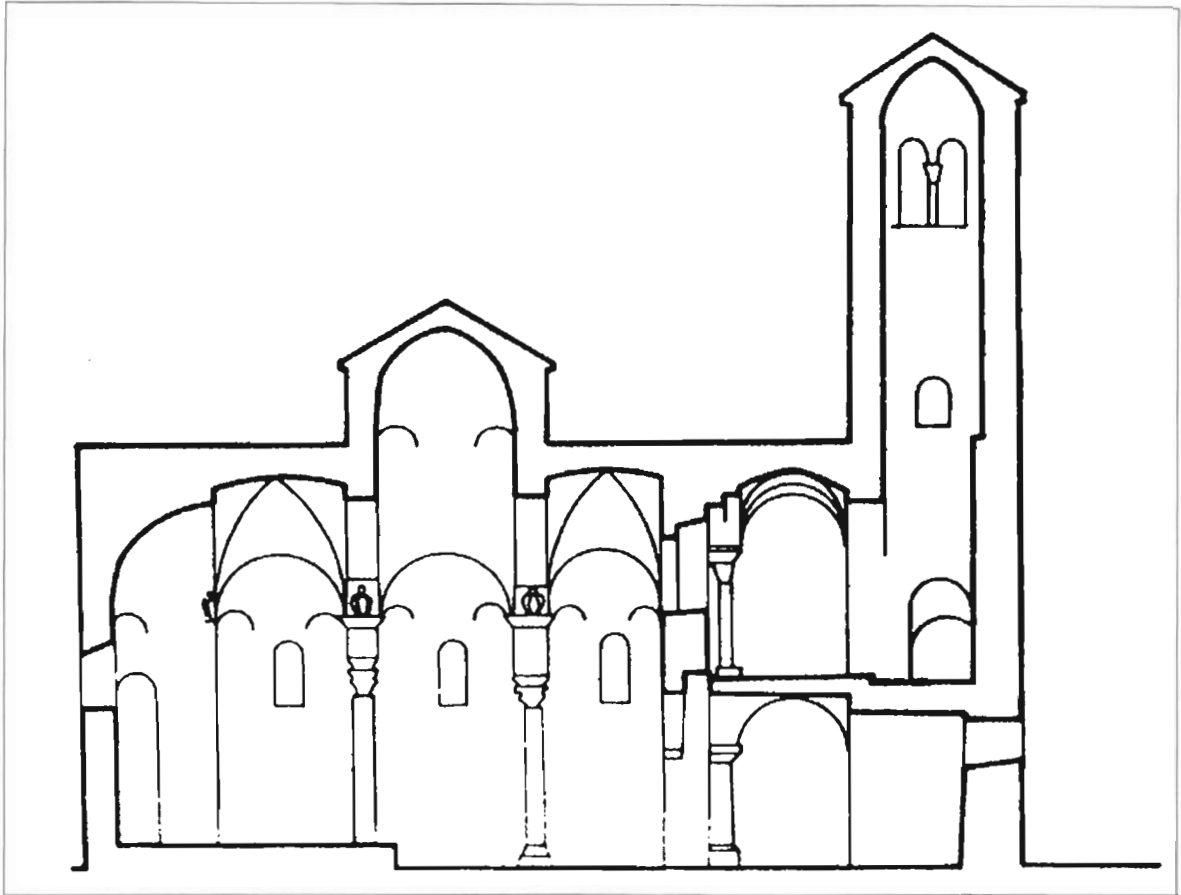
⁶⁴ T. MARASOVIĆ, o. c., 1987, 197-205.

⁶⁵ G. BANDMANN, *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger*, Berlin, 1951; također izdanje 1985.

⁶⁶ C. HEITZ, o. c., 1965.

⁶⁷ V. GOSS, o. c., 1987.

⁶⁸ C. HEITZ, o. c., 1965, tabla .

njegovu istočnom zidu tri otvora, veći središnji i dva manja bočna koji dokazuju položaj odakle je župan mogao pratiti službu što se vodila u prezbiteriju (sl. 5). Dvije lezene na zapadnom zidu crkvenog broda koje su bez sumnje bile pri vrhu spojene lukom, monumentaliziraju i s te strane *vladarsku ložu*.

U analizi tog detalja, nasuprot monumentalnim primjerima iz karolinške arhitekture u Franačkoj (poput opatijskih crkava u Corveyu i Centuli) (sl. 6, 7, 9) od koristi je i usporedba sa zadarskom crkvom Sv. Lovre u kojoj je također sačuvan *westwerk*,⁶⁹ premda nije pouzdano datiran (sl. 10).⁷⁰ Oba kata predbroda, nad kojim je na samom zapadnom pročelju sagrađen zvonik, presvođena su svodovima i podijeljena u tri polja, a srednje polje gornjega kata nešto je povišeno u odnosu na bočne prostore i arhitektonski naglašeno stupovima. Na taj je način, slično monumentalnim primjerima u Franačkoj, gornja loža bila prostorno i ukrasno naglašena.

Na osnovi dvaju spomenutih primjera, u prvom redu crkve Sv. Spasa, može se pretpostaviti slično oblikovanje *westwerka* u desetak drugih predromaničkih crkava u Dalmaciji. Među centralnim građevinama *westwerk* se može naslutiti u predbrodu osmerokonhne rotunde u Ošlju, u kojoj niše na zapadnoj konhi arhitektonski naglašavaju zapadni prostor.⁷¹ Naglašene sličnosti u tlocrtnim osnovama crkava u Cetini i na Lopuškoj glavici u Biskupiji dopuštaju pretpostavku da je i ova druga imala dvokatni predbrod s *westwerk*om. Među trobrodnim bazilikama *westwerk* se može naslutiti u crkvama Sv. Cecilije i Sv. Marije u Biskupiji, u starokršćanskoj bazilici u Žažviću kojoj je u predromanici prido-

sl. 10. Crkva Sv. Lovre u Zadru, pretpostavljeno izvorno stanje (prema I. Petricioliju)

⁶⁹ Crkvu Sv. Lovre u Zadru najpotpunije je obradio I. PETRICIOLI, Crkva Sv. Lovre u Zadru, *SHP, Split, Ser. III, 17 (1987)*, 53; za "westwerk" u toj crkvi usp. T. MARASOVIĆ, o. c., 1994, 209.

⁷⁰ I. PETRICIOLI, o. c., 1987. smatra predbrod u toj crkvi naknadno pridodanim, iako ne dugo nakon gradnje same crkve. U svojem je osvrtu na taj problem (T.M., o. c., 1994, 209.) otvorio mogućnost da je *westwerk* mogao pripadati ranijoj fazi same crkve, ako je ona u XI. st. bila zamijenjena. Kapiteli u predbrodu, za koje je Petricioli ustvrdio da su raniji od ranoromaničkog Sv. Lovre, u tom slučaju ne bi bili spoliji iz neke druge građevine, nego dijelovi te prvobitne, nepoznate izvorne crkve karolinškog doba.

⁷¹ T. MARASOVIĆ, o. c., 1994, 208.

dan predbrod, te u solinskim crkvama Sv. Stjepanu na Otoku i Zvonimirovoj krunidbenoj bazilici Sv. Petra i Mojsija (premda ova posljednja ne pripada karolinškom već otonskom razdoblju).⁷²

3. Konačno, osobitost crkve Sv. Spasa u tumačenju *westwerka* dolazi do izražaja u naoko skromnom detalju koji je posebno značajan jer nije drugdje zapažen, a pridonosi objašnjenju gornjeg kata predbroda kao prostora, određena za nekog istaknutog dužnosnika. Radi se o posebnom, vanjskom pristupu crkvi stepeništem kojem su sačuvani ostaci sjeverno od zvonika. Stubište je vodilo do terase nad portikatom iz koje se kroz *ulaz prvoga kata* zvonika (na mjestu gdje bi se inače očekivao prozorski otvor) ulazilo u presvođeni prostor zvonika. Stanovitim vidom arhitektonskog naglašavanja može se smatrati i niša na južnom zidu tog prostora koja se ističe upravo prilazom sa sjevera. Iz tog se, dakle, prostora izravno prilazilo gornjem katu predbroda koji je služio, kako je već istaknuto, kao loža iz koje je župan pratio bogoslužje. Takva uloga prvoga kata zvonika objašnjava prije spomenuto pomanjkanje izravne vertikalne komunikacije s gornjim prostorom zvonika, što je moralo biti ostvareno na drugi način.

Svodovni sustav

Medu neriješenim pitanjima izvornog izgleda crkve Sv. Spasa u Cetini spada i prvobitni svodovni sustav crkve. Najpotpunije tumačenje njezinih svodova pruža maketa u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika, kojoj prvobitni svodovi ipak nisu do kraja riješeni. Taj problem, stoga, traži daljnje rasprave.

S obzirom na organizaciju svekolikog prostora crkve, njezini su se svodovi nalazili u šest zasebnih prostornih jedinica: nad prizemljem i prvim katom zvonika, nad prizemljem i prvim katom predbroda, nad brodom i nad trikonhnim prezbiterijem.

Svod prizemlja zvonika izvrsno je sačuvan, ali je u tlocrtu crkve, objavljenom 1992.⁷³, pogrešno naznačen kao bačvasti svod poprečnog smjera (sjever-jug). Taj svod, bez obzira na ponešto veću širinu nego dužinu prostora što ga nadsvodi, u stvari slijedi uzdužnu os crkve (zapad-istok), kao segment longitudinalnog usmjerenja od ulaza do središnje apside.

Svod prvog kata zvonika jest križno-kupolnog tipa kao konstrukcijski najsvrsishodniji, a primjeren je i ulozi pristupnog prostora županovoj loži.

Premda samo djelomično sačuvan, svodovni sustav prizemlja predbroda nema nepoznanica. Par lezana uz zapadni zid zajedno s dvjema pojasnicama dijelili su taj prostor u tri svodovna polja. Središnje polje četvrtasta tlocrta bilo je također presvođeno križno-kupolnim svodom, dok su bočni prostori bili nadsvodeni bačvastim svodom uzdužnog usmjerenja, ali kupolnog tipa koji nije uobičajen u tipologiji predromaničkih svodova. U spomenutoj maketi crkve nije naznačena ta tipska posebnost svoda.

Svodovni sustav gornjeg prostora predbroda nije sačuvan, pa se može samo pretpostaviti da je slijedio isto rješenje iz prizemlja. Pri tome ipak valja upozoriti na pojedinost vezanu uz krovni sustav tog prostora. Na istočnoj fasadi zvonika, nalaze se tragovi dvostrešnog krova što ga čini niz kamenih ploča (sl. 3, 4). To je dosad bilo protumačeno kao okapnica koja je štitila krov

⁷² O. c., 201-210.

⁷³ *Od Nina do Knina*, o. c., 1992, tlocrt na str. 89.

crkve.⁷⁴ Takvu će pretpostavku valjati provjeriti istraživanjem na samom zvoniku, naročito na unutrašnjem licu njegova zapadnog zida, kad će se moći ili potvrditi navedena pretpostavka, ili pojavu strehe objasniti drugim razlozima, među kojima ostaje kao mogućnost trag jedne od ranijih faza u konstrukciji zvonika, ili pak nadsvođeni dvostrešni krov nad srednjim dijelom županove lože, koji bi predstavljao prostorni naglasak toga funkcijski važnog dijela crkve, ali oblikovan reduciranom monumentalizacijom u odnosu na glasovite karolinške primjere u Franačkoj. Crkva u Corveyu, na primjer, upravo je nad tim prostorom imala glavni toranj (sl. 6). Ako se u nastavku istraživanja pokaže mogućom jedna takva konstrukcija, ona zacijelo neće izgledati kao polukalotna kupola, kako je ucrtana u spomenutom projektu rekonstrukcije I. Protića.⁷⁵

Nad crkvenim brodom nalazio se bez sumnje bačvasti svod. Njega dokazuju i kontrafori na vanjskim zidovima koji su u pojačanom ritmu postavljeni po sredini zidova gdje su i najpotrebniji, s obzirom na okolnost što je istočni kraj poduprt samim svodovnim sustavom prezbiterija, a zapadni kraj dvokatnim svodovima predbroda. Detaljna studija svodovnog sustava vjerojatno će pokazati da li je opravdana pretpostavka o kupoli nad tim dijelom crkve, ali se već i sada sa sigurnošću može odbaciti onakva kupola, kakva je predložena u spomenutom projektu rekonstrukcije iz 1994. godine,⁷⁶ jer je u suprotnosti s osnovnim arhitektonskim izrazom karolinške građevine.

Izvorni svodovni sustav prezbiterija također nije sporan. Počinjao je pojasnicom, naslonjenom na lezenama što ih oblikuju počeci dviju bočnih apsida. Ta je pojasnica označavala *trijumfalni luk* prezbiterija. Sam prezbiterij bio je nadsvođen polukalotom, koju su raščlanjivale (i ujedno podupirale) polukalote triju apsida.

Istočni zid koji se vidi na fotografiji što je 1985. objelodanio L. Marun,⁷⁷ a koji više ne postoji, vjerojatno predstavlja pregradnju izvornog prezbiterija, nakon što je u kasnom srednjem vijeku dograđena pravokutna apsida. To će se moći prikazati u nacrtima razvojnih faza crkve, što će uslijediti tek nakon sustavnog arhitektonskog istraživanja (s dopunom arhitektonskog snimka), koje bi trebalo potvrditi ili ispraviti neke od pretpostavki iz iznesene tipološke analize, izradene prvenstveno radi poticanja daljnjih istraživanja.

⁷⁴ Z. GUNJAČA, o. c., 1984.

⁷⁵ Đ. MIŠINA, o. c., 1994.

⁷⁶ IBID.

Tomislav Marasović

THE CHURCH OF ST SAVIOUR AT THE SOURCE OF
THE CETINA RIVER

Summary

The Church of St Saviour was the topic of many works, some of which were printed in this periodical, but however a great deal of issues regarding the original appearance of the Church still remain unknown. In his paper the author tries to shed more light on some issues that result from the typological analysis of the edifice being an incentive for further research which is necessary in carrying out a thorough research.

The author begins by presenting facts about the church, from the earliest historic sources until recent research and conservation.

Studies until the present, field work and a chronological analysis in particular, solved two crucial items: they helped to determine the foundations of the original church together with the main elements of the stone furnishing, as well as the time of its construction, i.e. the last quarter of the 9th c. However, there is still a number of important issues that remain unanswered such as those regarding the ground-plan shape of the "elongated trefoil", articulation of walls, interpretation of the "westwork", system of the original vaulting.

Unlike the "classical" trefoil groundplan of early Christian prototypes whose presbytery was formed by the central apse and two lateral apses with their axes vertical onto the main longitudinal axis of the church, the presbytery in St Saviour has the shape of semi-hexafoil. Such elongated trefoil is not completely free because the presbytery bears a pronounced rectangular groundplan with a flat eastern wall and the central apse protruding from it.

Another significant element by which it differs from early Christian churches of an elongated trefoil groundplan is evident in the treatment of the outside walls. They bear typically round counterforts, a characteristic of many pre-Romanesque churches built in the central part of the early Croatian state. Therefore, they became a characteristic of many edifices belonging to the so-called "royal pre-Romanesque" (Goss).

The peculiarity by which the Church of St Saviour differs the most from the early Christian prototype is the western structure of the church with two significant elements: belfry at the very facade and the "westwork" in the narthex of the church nave.

The belfry of the Church of St Saviour is the oldest preserved belfry in Croatia and as such determines the chronology of belfries in mediæval architecture in Dalmatia. Its position at the western facade best depicts the main feature of this group of belfries belonging to Early Croatian churches, and unlike many churches whose belfries may be presumed only by the remains of their foundations, this preserved belfry provides a complete study of the form as well.

"Westwork", the most significant liturgical and architectural innovation of Carolingian church architecture, is most clearly evident at the Church of St Saviour at Cetina and St Lawrence in Zadar, and owing to these two, it is also noticed on numerous churches whose groundplan of the western part resembles the one of St Saviour. The significance of the Church of St Saviour at Cetina, however, lies in the fact that it re-establishes the thesis on westwork as a "ruler's" church, as evident by the following:

1. the role of the Church of St Saviour as the church of a local ruler, i.e. a high ranking person - distric prefect - župan, mentioned in

the inscription on the altar screen in Latin where he is mentioned as *Gastica*.

2. The narthex in the Church of St Saviour bears exactly what is considered as "Westwork" in Carolingian architecture. Its lower part still bears remains or traces of vaults supporting the upper floor. Although the upper floor is less preserved, its eastern wall bears three openings, a central larger one, and two smaller lateral ones where the district-prefect supposedly attended the service held in the presbytery. The very well preserved Church of St Saviour implies a similarly elaborate "westwork" in about a dozen of other pre-Romanesque churches in Dalmatia. The church with a central-type groundplan that indicates "westwork" in the narthex is the hexagonal rotunda at Ošlje, whose niches on the western conch architecturally accentuate the western part. According to the pronounced similarities in the groundplans of churches at Cetina and the one at Lopuška glavica at Biskupija, the latter hypothetically had a two-floor narthex with "westwork". Three aisled basilicas that indicate "westwork" are the Church of St Cecilia and the Church of St Mary at Biskupija, the early Christian basilica at Žažvić whose narthex was added in the pre-Romanesque, and those at Solin - St Stjepan at Otok and SS Petar and Moses, the basilica where king Zvonimir was crowned.

3. the peculiarity of the Church of St Saviour in interpreting the "westwork" is evident in the exterior access to the church which is done by a staircase whose remains north of the belfry were preserved. This is probably how the district-prefect accessed the Church, arriving to the first floor of the belfry directly into his box above the narthex.

One of the issues regarding the original aspect of the Church of St Saviour at Cetina is its original vaulting. As the Church covered a large surface, its vaults formed six separate wholes: above the ground-floor and the first floor of the belfry, above the ground floor and the first floor of the narthex, above the nave and the three-conch presbytery. The original shape of construction above the narthex still remains unknown and traces of the stone tiled roof preserved on the belfry may be a clue to it.

The author declines non-scientific interpretations of the church's reconstruction that appeared in the past few years according to which a pseudo-Byzantine dome topped the dome. The vaulting of the Church of St Saviour should be clarified by detailed research.